

A testi kifejezés rétegei: fenomenológiai és pszichoanalitikus reflexiók

A testi kifejeződések, a testi viselkedések spontán illeszkedése a tapasztalás primordiális rétege, amely a legeredetibb módon ad hírt más szubjektumok működéséről – vélekedett Husserl a fenomenológiai gondolkodás további történetére oly nagy hatást gyakorló *V. Karteziánus Elmélkedésében*.¹ E gondolat termékenyen feszegette a kifejezés husserli értelmezésének határait. Husserl ugyanis általában véve passzívnak tekintette a kifejezést. A nyelvi kifejezésről azt gondolta, hogy nem tesz hozzá a kifejezett gondolathoz, hanem pusztá eszköz, instrumentum. E husserli álláspontot maga mögött hagyta a fenomenológia későbbi fejlődése.² Heideggernél a nyelvi kifejezés eredeti teremtőerővel bír, a testi hangoltság közegében pedig sajátos létmegértés zajlik, tehát sem a nyelv, sem a test nem élettelen eszköze a kifejezésnek. Maurice Merleau-Ponty pedig már filozófiája központi elvévé tette a kifejezés alkotó, sőt, teremtő eseményét. Szerinte nincs olyan gondolat, amely önmagában, a kifejezések dinamikus rendszerét megelőzve hordozna jelentést. A gondolat nem függetleníthető a nyelvtől, s a nyelv sem a működő beszéd elevenségétől: a beszéd nem pusztán a szavakból nyeri végső jelentését, hanem a hangsúlyból, a hanglejtésből, a gesztusokból és az arckifejezésből is. Az értelemnek ez a többlete többé már nem pusztán a beszélő gondolatait fedi fel, sokkal inkább „gondolatainak forrását, alapvető létmódját”.³ A beszéd kifejezésének többlete a testi kifejezés többletére utal: a testi kifejezés minden kifejezés és alkotás prototípusa.

A testi kifejezés, kifejeződés témája a klasszikus pszichoanalízisnek is központjában állt, hiszen éppen Freud volt az, aki felfedezte a testiségben feszülő hatalmas ösztönenergiát: számára a test már nem

* A szerző egyetemi docens, a budapesti Testnevelési Egyetem oktatója. Email: katalinvermes1@gmail.com

1 Edmund Husserl: *Karteziánus elmélkedések. Bevezetés a fenomenológiába*. Ford. Mezei Balázs. Atlantisz. Budapest, 2000, 131.

2 Tengelyi László: *Tapasztalat és kifejezés*. Atlantisz, Budapest, 2007, 253–254.

3 Maurice Merleau-Ponty: *Az észlelés fenomenológiája*. Ford. Sajó Sándor. L'Harmattan – Fenomenológiai Egyesület, Budapest, 2012, 175.

külsőségesen kapcsolódik a lélekhez, hanem a psziché benső energiaforrása. Az ösztön, amely a test betörése a lélekbe, tudattalan folyamatokban, álmokban, elszólásokban, tudattalan cselekvésekben és tünetekben, szimbolikus formában, közvetve ad hírt magáról. A tudatos viselkedések és gondolati tartalmak rejtett ösztönkésztetések tudattalan kifejeződései; a pszichoanalitikus folyamatban e tudattalan, szimbolikus üzenetek jutnak felszínre, kapnak jelentést, s válnak az én részévé. A pszichoanalízis Freud utáni történetében a testi kifejezés értelmezése kitágult és a fenomenológiához hasonlóan előtérbe került a primordiális, preszimbolikus testi kifejezés alkotó kapacitásának elemzése.

Írásomban a testi kifejezés különböző jelentésrétegeiről és ezek sajátos dinamikájáról szeretnék gondolkodni, részben Merleau-Ponty filozófiája, részben pedig az újabb pszichoanalitikus kutatások alapján. E két diszciplínát Merleau-Ponty maga is összekapcsolta: olyan gondolkodási lehetőséget látott a pszichoanalízisben, amely nem áll szemben a fenomenológiai módszerrel. „Éppen ellenkezőleg: a pszichoanalízis (tudta nélkül) hozzájárult a fenomenológiai módszer kibontakozásához, amikor azt állította – Freud szavait idézve – hogy minden emberi aktusnak »értelme van«, és mindenhol az eseményt próbálta megérteni, ahelyett, hogy mechanikus feltételekhez próbálta volna kapcsolni őket.”⁴

Azonban a fenomenológiai és pszichoanalitikus gondolkodás integrálása nem problémamentes, hiszen klasszikus formájában a fenomenológia a tudat számára megjelenőt, a pszichoanalízis pedig éppenséggel a tudat elől elrejtőző tartalmakat célozza meg. Ráadásul a testi kifejezés freudi megközelítése lényegi ellentmondásokkal terhelt. Egyrészt kiterjesztette a szubjektivitás számára elérhető tapasztalati tartományt a kifejezés tudattalan tartalmainak feltárásával, másrészt azonban – kora durva pozitívizmusának szellemében – le is redukálta azt a korabeli természettudományok módján értett biológiai ösztönre, s így fenomenológiai szempontból idegen alapokra helyezte a szubjektív élmények magyarázatát. Ezáltal Freud maga is a karteziánus dualizmus foglya maradt.⁵ Freud számára az ösztön nem a megélt test jelensége volt, hanem objektív természeti tényező, amely a psziché rejtett apparátusát mintegy külső, objektív tényezőként mozgásban tartja. Az olyan meghatározó impulzusok, mint például az oralitás, analitás, genitális szexualitás sem

4 Uo. 182.

5 Thomas Fuchs: *Body Memory and the Unconscious*. In Dieter Lohmar – Jagna Brudzińska (szerk.): *Founding Psychoanalysis Phenomenologically. Phenomenological Theory of Subjectivity and the Psychoanalytical Experience*. Springer, Dordrecht, 70.

a megélt test jelenségeiként értelmeződtek, hanem objektív szomatikus hajtóerőkként, amelyek jelzéseit, szimbolikus megmutatkozásait kívülről kell értelmezni, dekódolni.

Azonban a pszichoanalízis későbbi története sorra termelte ki azokat az irányzatokat és törekvéseket, amelyek igyekeztek meghaladni a „scientista önfélreértés”⁶ freudi csapdáját. Nem csak az olyan, közvetlenül filozófiai indíttatású pszichoanalitikus irányzatok léptek túl a freudi ontológia kétértelműségén, mint a Sartre által kezdeményezett egzisztenciális pszichoanalízis, vagy a heideggeri filozófiára épülő Daseinanalízis. A freudi elmélettel vitatkozó s egymással is versengő pszichoanalitikus iskolák körén belül is megjelentek azok a törekvések, amelyek a személyiségfejlődést, a szubjektív tapasztalatok formálódását az átélt tapasztalás felől, fenomenológiai módon igyekeztek értelmezni, s a tapasztalati elemzést nem keverték össze a biológiai magyarázatokkal. Ilyen például a Heinz Kohut által alapított szelfpszichológia,⁷ amely nem az ösztönkonfliktusok tudattalan dinamikáját tekinti a személyes fejlődés fő hajtóerejének, hanem a szubjektív szelférzetek integrálódását; feladatának pedig a fenomenológiához hasonlóan a tapasztalatok szubjektív-interszubjektív eredetének feltárását tartja. A szelfpszichológia témánk szempontjából legizgalmasabb verzióját Daniel N. Stern alkotta meg az 1980-as, 90-es években: ő volt az, aki a szelfszerveződés korai eseményeit kifejezetten testi tapasztalatként és kifejeződés-ként írta le.⁸ Figyelme középpontjában nem annyira elfojtott, tudattalan folyamatok, hanem a testérzetekben, procedurális mintákban hordozott „implicit tudás” állt. A testi kifejezés Stern által leírt jelentésrétegei jól illeszthetőek Merleau-Ponty filozófiájához, és segítenek differenciálni a testi kifejezés különböző dimenzióit. S mint ahogy a fenomenológia történetében a saját test tapasztalatának elemzése kulcsszerepet játszott a dualizmus és a szolipszizmus veszélyének meghaladásában, hasonlóképpen a pszichoanalitikus gondolkodást is megszabadíthatja a karteizianizmus maradványaitól a testi tapasztalat és kifejezés elemzése.⁹

Az alábbiakban tehát a testi kifejezés természetét és e kifejezés különböző szintjeit, rétegeit kívánjuk elemezni részben Merleau-Ponty filozófiája, részben az újabb pszichoanalitikus kutatások alapján: a

6 Jürgen Habermas: A metapszichológia szcientista önfélreértése. Ford. Szummer Csaba. In: Szummer Csaba – Erős Ferenc (szerk.): *Filozófusok Freudról*. Cserépfalvi, Budapest, 1993, 91–106.

7 Heinz Kohut: *A szelf analízise*. Ford. Pintér Tibor. Animula, Budapest, 2001.

8 Daniel N. Stern: *A csecsemő személyközi világa*. Ford. Balázs-Piri Tamás. Animula, Budapest, 2002

9 Fuchs: i. m. 7 –73.

testi kifejezés Merleau-Ponty által előtérbe helyezett primordiális, preszimbolikus rétegét a Freud által megragadott tudattalan szimbolikus testi kifejezéstől, valamint a hétköznapokban leginkább ismert tudatos szimbolikus testi kifejezéstől fogjuk megkülönböztetni. A sterni szelfszerveződés-modell segítségével a Husserl és Merleau-Ponty által leírt primordiális testi kifejezés két szintjét fogjuk megkülönböztetni; a fenomenológiai és pszichoanalitikus elméletek szempontjainak összekapcsolásával pedig a testi kifejezés rétegeinek sajátos dinamikáját elemezzük.

Merleau-Ponty: a test, mint a kifejezés ősmintája

Merleau-Ponty szerint a megélt test mintaszerű terepe a kifejezésnek és az alkotásnak. Sokkal inkább rokonítható a műalkotásokkal, mint a fizikai testekkel.¹⁰ Az élő testeket, s különösképpen az emberi testet ez különbözteti meg a fizikai testek világától. A műalkotás esetében nem lehet elválasztani a kifejezést a kifejezettől – a kifejezett tartalom kötődik minden szóhoz, hanghoz, színhez. Vajon el lehet-e mesélni milyen egy Cézanne kép valakinek, aki azt sohasem látta? Vajon el lehet-e mondani egy József Attila vers lényegét más szavakkal valakinek, aki nem ismeri? Nyilván el lehet, csak éppen a lényegvész el – az a sajátos lényeg, amely kizárólag a Cézanne-kép konkrét színeiben, a József Attila vers szavainak közvetlenségében, vagy épp egy Beethoven szimfónia hangjaiban van jelen. A műalkotások esetében a kifejezett tartalom összetartozik a kifejezés érzéki minőségével – a színnel, a szóval, a hanggal. S ami igaz a műalkotásra, még inkább igaz az emberi testre. A testi kifejezés gazdagsága csak a közvetlen érintkezés által hozzáférhető. Sajátos, megismételhetetlen stílus mutatkozik meg minden egyes ember mozdulataiban, ahogy észlelő, érző, mozgó valójában a világban van. A testi kifejezés nem pusztán jelzése valaminek, mint a katonai rangjelzés, vagy a házsám – hisz az ilyen jelek önmagukon túl, mindig valami másra utalnak – hanem élő jelentések magja. Az, ahogyan a test kifejez, már önmagában hordja jelentését. „A konvencionális kifejezési eszközökön innen [...] el kell ismerni a jelentés primordiális műveletét, amelynél a kifejezett nem a kifejezéstől elkülönülten létezik [...]”¹¹ Már Scheler megmutatta: a harag mozdulatai mögött nincs

10 Merleau-Ponty: *Az észlelés fenomenológiája*. i. m. 174.

11 Uo. 190.

elrejtve a harag mint „pszichikus állapot”, vagy az öröm, az unalom gesztusai mögött egy másik öröm vagy egy másik unalom.¹² Magában a pirulásban észleljük a szégyent, a nevetésben az örömet. Nem az arc kifejezésből következtek az öröme, hanem látom az örömet. Nem úgy észlelem a másikat, mint egy külső tárgyat, mint egy jelet vagy képet, amely a pszichére utal, hanem eleve mint szubjektumot, mint eleven testet látom. „A test azért szimbolizálja az egzisztenciát, mert ő valósítja meg és ő maga az aktualitása.”¹³ A testi kifejezés hasonlít ugyan a művészi kifejezésre, de egy sajátos többlettel is rendelkezik a műalkotáshoz képest: nem csak a kifejezés és a kifejezett tartalom esik egybe, hanem az alkotás maga is egy az alkotóval.

A Merleau-Ponty által leírt primordiális testi kifejezés lényege tehát kifejező, kifejezés és kifejezett tartalom egybeesése. Merleau-Ponty, bár utal ugyan a testi kifejezés ettől eltérő, konvencionális formáira, csakúgy, mint a pszichoanalízis által taglalt testi kifejeződésekre, a testi kifejezés különböző formáit együtt kezeli és a primordiális kifejezés szempontjából vizsgálja.

Érdemes azonban feltenni a kérdést, hogy milyen különböző szintjei és dinamikai lehetségesek a testi kifejeződésnek? Képzeld el egymás után a következőket: gratuláló kézfogás, integetés, sírógörcs, vagy dühroham, szimuláció, nevetés, hisztérikus bénultság, borzongás, a járás ritmusa, hanghordozás, elsápadás, a tekintet megváltozása stb. Rögtön érezhető, hogy a testi kifejezésnek vagy kifejeződésnek számos formája, minősége létezik. Már első lépésben jól különválasztható a testi kifejezés három rétege: a tudatos szimbolikus testi kifejezés, a tudattalan szimbolikus testi kifejeződés és a preszimbolikus-primordiális testi kifejeződés.

A testi kifejezés rétegei

Tudatos szimbolikus testi kifejezés

A testi kifejezés legnyilvánvalóbb fajtája a tudatos szimbolikus testi kifejezés. Vannak olyan testi gesztusok, amelyek során a kifejező tudatosan

12 Max Scheler: *The Nature of Sympathy*. Yale University Press, New Haven, 1954.

13 Merleau-Ponty: *Az észlelés fenomenológiája*. i. m. 188.

használja testét mint másoknak szóló jelzést, kifejezőeszközt, instrumentumot, s amelyek esetében a kifejezés és a kifejezett jelentés összefüggése kulturálisan kódolt szimbolikus üzenet. Például kezét nyújtunk valakinek, nemet intünk a fejünkkel, vagy tapsolunk a színházban. A testi viselkedés kulturális szabályozása konvencionális jelentéssel látja el az emberi mozdulatok jelentős részét. E jelentés azonban többé-kevésbé külsődlegesen kapcsolódik a testhez: ugyanaz a gesztus különböző kultúrákban mást jelenthet.

A tudatos szimbolikus testi kifejezéshez hasonló jelenség a testi szimulálás is. Ebben az esetben a test nem önmagát fejezi ki, hanem valami mást; a szimuláló elrejtőzik saját testi kifejezése mögé, amellyel ő maga nem esik egybe teljesen. A testét olyan jelként, instrumentumként használja, amely nem megnyilvánítja, hanem elrejtja a kifejezőt. Még a harag vagy az öröm szokásos testi jeleit is tudjuk bizonyos mértékig szimulálni. Ilyenkor a testi kifejezések tudatosan használható, manipulálható jelekként működnek: kifejezés, kifejező és kifejezett tartalom ezekben az esetekben elkülönül egymástól. A kifejező szubjektum elrejtőzik kifejezése mögött. Nem egzisztenciális testi kifejeződés történik tehát, hanem testi jelekkel történő kommunikáció.

Tudattalan szimbolikus testi kifejezés

Vannak azonban a testi kifejezésnek olyan szimbolikus megnyilvánulásai is, amelyek szintén önmagukon túl utalnak valamire, de tudattalanok, s ilyeneként nem manipulálhatóak. Az ilyen tudattalan testi kifejezések vizsgálata indította útjára a pszichoanalízist. Freud úgy kezdte vizsgálni az orvosilag indokolhatatlannak és kaotikusnak tűnő hisztériás tüneteket, mint amelyek rejtett, kifejezhetetlen tartalmak szimbolikus kifejezői. Nézzünk meg egy példát: Merleau-Ponty is ír arról az esetről, mikor egy fiatal lány nem tud nyelni, s később már beszélni sem, habár a nyelés és a beszéd zavarának orvosi oka nem kimutatható.¹⁴ A tüneteket kizárólag a lány története teszi érthetővé: szülei eltiltották szerelmétől, de nem mer velük szembeállni, ugyanakkor kedveséről sem képes lemondani. Olyan helyzetbe került, amit nem tud elviselni, nem tud „lenyelni”. Inkább kivonul a nyelvi kommunikáció kifosztóvá váló világából, mintsem hogy át kelljen élnie az elviselhetetlen ellentmondást. A hisztériás esetekben a testi tünet elfojtott és vállalhatatlan lelki konfliktusok tudattalan szimbolikus kifejezése. Így például hisztérikus vakság léphet fel, amikor a beteg nem akar tudomásul

14 Uo. 185.

venni valamit; bénultság vagy járászavar, ha nem tud továbblépni. Ezek a tünetek nem rögzített jelek; jelentésüket nem lehet szótárban rögzíteni, így a hisztériás betegségeknek mindig megmarad egyfajta alkotó jellege – hasonlóan az álomban való kifejeződéshez. A hisztériás tüneteknek nincs szervi oka, de akaratlan: a beteg nem tudja szándékosan előidézni, tehát egyáltalán nem képes szimulálni. A kifejezés olyan tudattalan érzelmi tartalmat fejez ki, amitől a beteg menekül: a kifejezés egyszerre elrejt és megmutatja a kifejezőt, aki a kifejezésben meghasadt, nincs egységben önmagával. Miközben elrejtőzik előlünk, megmutat valamit, amit nem akar megmutatni.

A tudattalan szimbolikus testi kifejezés persze nem csak a pszichopatológiák sajátja. Enyhébb formában az egészséges testtapasztalat is ismer hasonló pszichoszomatikus szimbolikát.

Ha valakihez nagyon nem akarunk elmenni, könnyebben elbotlunk vagy eltévedünk. Nem csak testi, de lelki terhektől is meg szoktunk görnyedni. Mozgásunknak, testi viselkedésünknek számos olyan aspektusa van, amelyeknek nem vagyunk tudatában, de amelyeket a többiek szimbolikus üzenetként mintegy „levesznek” rólunk. A tudatosan vállalhatatlan, elfojtott érzelmi impulzusok testi tünetek szimbolikus nyelvén adnak hírt magukról.

A hisztériás lány kifejeződése tehát közvetett: nem élheti át a szülei elleni haragját, nem pirul bele, nem kiabál. A közvetlen testi kifejeződés spontaneitása helyett közvetett szimbolikus kifejezéssel, például nyelési képtelenséggel tud csak kommunikálni. Kommunikációja áttételes, szimbolikus jelentését környezetének kell megfejtenie. A preszimbolikus tartományt vékony határ választja el a szimbolikus tudattalan testi kifejeződéstől.

Primordiális preszimbolikus testi kifejezés

Itt a test nem valami másnak a kifejezése vagy kifejeződése, hanem önmaga primordiális közvetlensége. Nincs mit megfejteni: a harag, s a haragvó ott van magában a pirulásban. Én magam vagyok haragvó pirulásom. A pír nem valami más, elrejtett érzést fejez ki szimbolikusán, hanem engem nyilvánít meg közvetlenül. Igaz ugyan, hogy az efféle testi kifejeződést is tudjuk bizonyos fokig manipulálni, de csak azért vagyunk képesek erre, mert van egy eredeti, minden tárgyiasítást megelőző primordiális rétege is. A szimbolikus kifejezés különböző formái épp ezekre a primér testi tapasztalatokra támaszkodnak. Amikor szimulálok, egy primér kifejeződést utánzok. Erről a szintről mondja Merleau-Ponty hogy a megélt test „eleven jelentések szövedéke”, „a

természetes kifejezés képessége”,¹⁵ amely minden szimbolikus jelentést megelőz, annak mintegy forrását képezi.

Ha pedig fölteszük a kérdést, hogy mit is fejez ki a primordiális testi kifejezés, ha önmagán túl semmi mást nem fejez ki, a válasz a következő lesz: nem mit, hanem hogyan! Nem mit, hanem kit!¹⁶ A primordiális testi kifejezés az értelem sajátos többlete; nem valamely gondolatot vagy elfojtott tartalmat fejez ki, hanem gondolataink és elfojtásaink forrását, magát a kifejező alapvető létmódját. Olyan egzisztenciálé, amely minden további szimbolikus kifejezés forrása. Megmutat egy sajátos „hogyan”: hogyan vagyok benne önmagamban, illetve hogyan vagyok benne differenciáltabb, szimbolikus kifejezésekben?

A három szint keveredése

Közelebről megvizsgálva azt láthatjuk, hogy a testi kifejezés fentebb különválasztott három szintje: a tudatos-szimbolikus, a tudattalan-szimbolikus és a primordiális-preszimbolikus szint folyamatos keveredésben, átfedésben van. A primordiális horizont állandóan jelen van a másik kettő háttérében: akkor is működik egy elemi testi állapot, minőség, érzéki egzisztenciálé, amikor szimulálok, vagy gesztikulálok; ez az a primordiális testi jelenlét, ami a gesztusai mögött rejtőzködő kifejezőt és a kifejezést egybetartja. A tudatos szimbolikus testi kifejeződések háttérében pedig ott munkál a tudattalan szimbolikus kifejeződés is. Például a tetoválást és testékszert tudatosan használó tinik, csakúgy, mint a fölösleges izmokat testépítő fiúk tudattalan kulturális dinamikák kifejezői.¹⁷

A tudattalan szimbolika kihat a primordiális testi átélésre és kifejeződésre is: a tudattalan érzelmi folyamatok a legelemibb testérzetekre is hatást gyakorolhatnak, alakítják, átszínezik azokat. Például az anorexia a megoldatlan ödipális konfliktusok szimbolikus kifejeződéseként értelmezhető, ugyanakkor súlyosan kihat az anorexiás közvetlen testi jelenlétére, önérzékelésére, önkifejezésére. Azonban a primordiális vagy preszimbolikus testi tapasztalás eredeti terepe nem számolódik fel ilyenkor sem, hanem a szimbolikus meghatározott testérzeteket és

15 Uo. 175, 206.

16 Uo. 174.

17 Frans De Wachter: *The Symbolism of the Healthy Body. A Philosophical Analysis of the Sportive Imagery of Health.* In William J. Morgan – Klaus V. Meier (szerk.): *Philosophic Inquiry in Sport.* Human Kinetics Publishers, Inc. Champaign, Illinois, 119–124.

kifejeződések is körbeölelő tartomány marad. A tudatosan használt testi jelentések tudattalan tartalmakkal erősen átszínezettek, ám mind a tudatos, mind a tudattalan szimbolikus testi kifejezés differenciáltabb rétegei benne gyökereznek a preszimbolikus, vagy primordiális testi tapasztalás és kifejeződés folyamatosan működő, s az előbbieket éltető talajában.

A testi kifejezés mindhárom szintje interszubjektív szövedékben artikulálódik: nem csak szubjektív megmutatkozás, de társadalmi-kulturális beágyazottság kifejeződése is. A tudatos szimbolikus testi kifejezés, mint például a taps esetében, ez a kulturális kódoltság evidens. A tudattalan testi kifejeződések kulturális beágyazottsága is nyilvánvaló: gondoljunk arra, hogy míg a Freud korabeli Bécsben a hisztéria volt tipikus konverziós tünet, addigra napjainkban az anorexia és a bulímia vált népbetegséggé, a kor kultúrájára jellemző tipikus tudattalan érzelmi konfliktusok, s az ezeket hordozó szomatizációs minták kifejeződéseivé.¹⁸ A tudattalan testi kifejeződések társadalmi-kulturális mintái a leghúsavágóbb módon fejezik ki a személyközi viszonyok sajátos szerkezetét, a hatalom rejtett struktúráit.¹⁹

De vajon mi a helyzet a primordiális testi kifejezéssel? Vajon a kifejezés ezen ősfarmája is kulturálisan beágyazott, vagy rendelkezik valamiféle eredetiséggel? Ha filmeket, híradókat nézünk a 30-as, 50-es, 70-es vagy 2010-es évekből, azt látjuk, hogy az emberek generációnként másképp, más módon, más ritmusban mozognak, más hangon beszélnek. Ez az érzéki különbség nem pusztán a szimbolikus kulturális kódok explicit változása. A generáción belüli interkorporális rezonancia, testi világonlétük primordiális kifejeződése sajátos, jól felismerhető stílust hordoz. Merleau-Ponty szerint „[...] az embernél lehetetlen különválasztani a viselkedés első rétegét, melyet »természetesnek« nevezhetnénk és a megalkotott kulturális, vagy szellemi világot. Minden megalkotott és minden természetes, ahogy tetszik [...]»²⁰ A primordiális preszimbolikus testi kifejezés sem valami rousseau-i természetesség-eszmény, itt is jelen van a társadalom és a kultúra, a primordiális testi kifejezés is csak interszubjektív beágyazottságban értelmezhető. Az eleven testi kifejezés minden rétege mások felé mozdulva, mások pillantásában elmerülve, másokra rezonálva, interkorporális kifejezésként egzisztál.

18 Csabai Márta – Erős Ferenc: *Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei.* Józsoveg, Budapest, 2000.

19 Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés.* Ford. Fázsy Anikó. Gondolat, Budapest, 1990.

20 Merleau-Ponty: *Az észlelés fenomenológiája.* i. m. 14.

Primordiális kifejezés és stílus

Merleau-Ponty szerint e primordiális testi elevenység maga a kifejezés ősmintája, minden alkotás prototípusa. Metaforáink, nyelvünk költői képei ide nyúlnak vissza, a térben és időben tőle eltávolodó alkotások belőle merítik jelentésüket, s a test érzékenységéhez fordulnak, mint befogadóhoz. Nem csak a táncosok, színészek teste, de minden emberi test kreatív kifejeződések komplexuma mind mások felé, mind saját érzéki élményvilágát illetően. Olyan egyszeri költemény, amely „önmagát értelmezi.”²¹ Ezen öninterpretáció mélységesen személyes egyszeri jelleggel, stílussal, lefordíthatatlan jelentéssel bír. Lássunk egy példát. Meglátok egy embert a metrón a tömegben. Emlékeztet valakire, akit 20 éve, gyerekkora óta nem láttam. Nem tudom biztosan, ő-e az, sokat változott. Fél méterrel magasabb, más színű a haja, tulajdonképpen semmit nem tudok konkrétan beazonosítani benne. De egyszer csak megmozdul a válla, s abban a pillanatban felismerem. Olykor egy hangszín, vagy az arcizmok kis rebbenése elegendő ahhoz, hogy a legevidensebb módon bizonyos legyen számomra egy ismerős személy azonossága. Mi az, ami ilyenkor felismerhető? Egy sajátos atmoszféra, ahogy testünkben vagyunk, ahogy megmozdulunk. Önmagunk alkotásának felcserélhetetlen egyszerisége. E stílus, mint önazonosság nagymértékben a mozgáshoz, a kinetikus/kinesztétikus tapasztaláshoz kötődik, attól elválaszthatatlan. Semmi sem olyan jellegzetes, mint az, ahogyan megmozdul, mintegy életre kel a test. Merleau-Ponty leírja, hogy könnyebben felismerjük filmen mozgó sziluettünket, mint saját, gyakran látott kezünk statikus fényképét – annak ellenére, hogy a legritkább esetben látjuk saját mozgásunkat kívülről.²² Amit legelőször felismerünk, az nem egy rögzült forma vagy kép, hanem saját testünk mozgásos jelenlétének személyes, eleven atmoszférája, ritmusa. S a mozgás itt tágan értendő: a test minden észlelése a test mozgásához kapcsolódik, az észlelés stílusa is mozgásban mutatkozik meg: ahogy néz, ahogy érint, ahogy odafordul valaki. A test mozgásainak és észleléseinek közös jellege, vitális stílusa elemi szervezőerő. E stílus kötődik ahhoz az érzékeket egybeszervező intencionális ívhez, amely az eleven test világ felé létét hordozza. A test primordiális létmódja, stílusa nem csak a különböző érzéki modalitások – látás, hallás, tapintás, mozgásérzékelés stb. – között képez eleven rezonanciát, átjárást,

21 Uo. 174.

22 Uo. 173.

de folyamatosan szervezi a saját és az idegen tapasztalás különbségének és összetartozásának átélését.²³

A testi kifejeződés egyedi stílusa tartalmaz egy önreflexív elemet. A testiség – mondhatnánk Heidegger nyelvén – eredendő létmegértés, amely *nem csak statikusan „van”, hanem mozgásában önmagához viszonyulva mutatkozik meg önmaga és mások számára.* „Nem csupán távolról szemléljük testünk részeinek kapcsolatait, illetve a látó és tapintó test korrelációját: mi magunk vagyunk az, aki egyben tartja karjait és lábait, aki egyszerre látja és megérinti őket. A test – Leibniz kifejezésével – saját változásainak »hatástörvénye«. Ha a saját test észlelésénél még beszélhetünk értelmezésről, akkor azt kell mondanunk, hogy önmagát értelmezi.”²⁴ Ez a preszimbolikus, tárgyiasítást megelőző önreflexív elem látható, érezhető a másikon, s elemi önazonosságunk benső folyamatát is képezi. Az önmagunkhoz való primordiális viszonyunk „hogyanja” mutatkozik meg magán a testen, azon a mélységesen személyes stíluson, ahogyan *saját mozgásunk önmagát interpretálja.*

A testi öninterpretáció azonban soha nem jelent teljes önreflexiót. Soha nem tudhatom meg, mit fejez ki a primordiális testi kifejezés. Elvétem magamat, mint tárgyat, de kifejezem, interpretálok magamat, mint hogyan. „Amikor önmagam tapintom, vagy látom, akkor nem tárgyként ragadom meg saját testemet. Egyszerűen nyitott vagyok magamra, eleve úgy vagyok megalkotva, hogy magam felé tudok fordulni (nárcizmus). De arról sincs szó, hogy elérhetném önmagam, maradéktalanul láthatnám, vagy tapinthatnám saját látó és tapintó testemet. Mindig kicsúszom a kezeim közül, és részben elvétem saját magamat.”²⁵ A primordiális testi kifejeződésben megjelenő stílus, bár nagyon személyes, egyszersmind olyan belülről támadó idegenség, amit átélünk, de nem uralunk. A legközvetlenebb önérzékelésben felbukkanó vad értelemképződés, valami, amire ha reflektálni nem is tudunk, rezonálni kényszerülünk. A saját kifejeződésünkben képződő, „önmagát interpretáló” vad értelem nem a miénk, s nem is a minket kívülről néző másiké. Egyikünk sem birtokolja: vad értelemképződés, köztünk munkáló harmadik zóna, átmeneti tartomány. Egy köztes, vagy közös élménymátrixban zajló személyközi alkotás.

23 Vermes Katalin: *A test éthosza. A test és a másik tapasztalatának összefüggése Merleau-Ponty és Lévinas filozófiájában.* Harmattan, Budapest, 2009.

24 Merleau-Ponty: *Az észlelés fenomenológiája.* i. m. 174.

25 Maurice Merleau-Ponty: *A látható és a láthatatlan.* Ford. Farkas Henrik és Szabó Zsigmond. L'Harmattan, Budapest, 2006, 279.

A testi kifejezés értelmezésének átalakulása a pszichoanalízisben

Az előbbieken láthattuk, hogy a testi kifejezés lehetőségei közül Merleau-Ponty-t nem a szimbolikus, hanem inkább a preszimbolikus dimenziók foglalkoztatták: a kifejezést in statu nascendi próbálta megragadni, úgy, ahogy éppen megszületik.²⁶ Mint korábban megmutattuk, a klasszikus pszichoanalitikus gondolkodás a testi kifejezés szimbolikus jelentésének felfejtésével indult. A pszichoanalízis máig tartó fejlődésében azonban mindinkább előtérbe került a kifejezés primordiális rétegének vizsgálata, és a fenomenológiához hasonlóan a pszichoanalízis is eljutott a preszimbolikus, illetve implicit testi alkotás és kifejeződés jelentőségének felismeréséig.

Freud még ragaszkodott ahhoz a gondolathoz, hogy a pszichoanalízisben zajló alkotói folyamat kifejezetten a szimbolikus aktivitáshoz és ennek verbalizációjához kötődik: ezek felfüggesztése háritás, az érdemi munka elutasítása, veszélyes regresszió. Azonban már Bálint Mihály, a tárgykapcsolat-elméleti iskola nagy magyar alakja felfedezte az alkotói folyamat és kifejeződés preszimbolikus élményvilágát. Szerinte a lélek legarchaikusabb, legmélyebb rétegei közé tartozik az úgynevezett „alkotás területe”. Ez egy olyan élménytartomány, amely megelőzi és lehetővé teszi a formaöltést, a rögzítést, a produktum létrehozását. Innen táplálkozik a matematikai, a filozófiai, a művészi alkotás kezdeti szakasza, de a megbetegedés és a spontán gyógyulás folyamata is. „Az alkotás területén nincs jelen tárgy, de azt is tudjuk, hogy az egyén nincs teljesen egyedül.”²⁷ Az alkotás alapjául szolgáló archaikus lélekrész primordiális testérinteték révén ad hírt magáról, olyan tapasztalati terület, ahol nem rögzülnek tárgyak, csak „tárgykezdemények”, „tárgymbriók” alakulnak.

A preszimbolikus, testérintetékben rögzülő tapasztalatok konstitutív jelentőségét erősítette meg 1985-ben az implicit memória felfedezése.²⁸ A neurológiailag is lokalizált implicit memória olyan spontán módon működő, tudatosság nélküli előzetes tudás vagy tapasztalat, amely leginkább proceduális mintákban, testi érzetekben és viselkedésmódokban érhető tetten. Nem tudatosan felidézhető emlékek, hanem a testi ön- és valóságérzékelésünkben, viselkedéseinkben, kapcsolati

26 Tengelyi: *Tapasztalat és kifejezés*. i. m. 276.

27 Bálint Mihály: *Az östörés*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994, 30.

28 Peter Graf – Daniel L. Schacter: Implicit and explicit memory for new associations in normal and amnesic subjects. *Journal of Experimental Psychology, Learning, Memory and Cognition*. 1985/11(3), 501–518.

viszonyulásainkban jelenlévő és aktívan munkálkodó múltbéli tapasztalatok terepe. Az implicit memória és az úgynevezett implicit tudás felfedezése mind a pszichoanalitikus elméletek, mind a kognitív pszichológia fejlődésére óriási hatást gyakorolt; a testi önérzékelés és emlékezet fókuszba helyezésével lehetővé tette elsősorban a kognitív fejlődéslélektan és a pszichoanalízis egymáshoz közeledését. Ma már számos pszichológiai kutatás, így a memóriakutatások, a neurológia, a szelfpszichológia, az újabb affektuselméletek és a mentalizációelmélet mind a testi tapasztalat szintjén működő preszimbolikus alkotói folyamatok, nyelv előtti reprezentáció-képződések működését igazolják; a testi tapasztalás szintjén születő és újjászülető, a magasabb szintű alkotó folyamatokat meghatározó mintázatokról tudósítanak minket. E mintázatok kapcsolatban bontakoznak ki, tehát mindenekelőtt „implicit kapcsolati tudás” hordozói. Olyan preszimbolikus proceduális minták, vitális struktúrák alakulnak ezen a szinten, amelyek egész életünk során formálják, alakítják önérzékelésünket, de nem azonosíthatóak a dinamikus tudattalannal.²⁹ Nem elfojtott, vagy lehasított tartalmakról van szó, hanem eredendően is implicit, preverbális, érzéki, testi módon működő hangulatokról, impulzusokról, elvárásokról: a létezés primordiális stílusáról.

A pszichoanalitikus gondolkodás fejlődésében az utóbbi évtizedekben lejátszódó másik nagy változás az interszjektív értelemképződés felértékelődése.³⁰ Freud még azt gondolta, hogy a psziché viszonylag zárt rendszert képez, az analitikus pedig egy tiszta tükör, aki független pozíciójából kiindulva képes értelmezni a páciens tudattalan elfojtásait, háritásait, áttételi reakcióit. Az újabb elméletek szerint azonban nincs és nem is lehetséges ilyen tiszta tükör, a psziché pedig nyitott az interszjektív környezetre: a terápiás térben egyaránt jelen vannak és összeszővődnek a páciens és az analitikus elfojtásai, háritásai, áttételi reakciói. Az analitikus feladata nem a páciens tudattalan tartalmainak leleplező értelmezése, hanem a személyközi térben megjelenő tudattalan és implicit folyamatok érzékelése, reflektálása – és a pácienssel közösen megalkotott interpretációja. A terápiás hatást nem is annyira az értelmezés adja, hanem az implicit kapcsolati minták és elvárások lassú átrendeződése a közös munka folyamatában.

A testéretkekben és az egzisztálás primordiális stílusában megmutatózó implicit tudás feltételezése, akárcsak az interszjektív fordulathoz, forradalmian átalakítja test, lélek, tudat, tudattalan, saját és idegen

29 Daniel N. Stern: *A jelen pillanat. Mikroanalízis a pszichoterápiában*. Ford. Büti Etelka. Animula, Budapest, 2010.

30 Marianne Borstad: Interszjektivitás a dialektikus kapcsolatelmélet tükrében. *Pszichoterápia*. 1998/5, 349–362.

tapasztalat jelentésének és viszonyának pszichoanalitikus értelmezéseit. Habár Freud maga is feltérképezte az az implicit, tudatelőttes tartomány működését, azt a tudattal együtt, mint annak „előszobáját”, kifejezetten szembeállította a dinamikus tudattalannal.³¹ Szerinte ez utóbbi direkt módon el van rejtve a tudat elől: nem csak tartalmi tudattalanok, de az e tartalmakat elfojtó represszió maga is hozzáférhetetlen a tudat számára. Az újabb elméletek azonban feltételezik, hogy a tudattalan tartalmak nem állnak szemben az implicit tudással, sokkal inkább ráépülnek korábbi, implicit mintázatokra, s indirekt módon maguk is kifejeződnek a viselkedés, kapcsolati mintázatok, mindennapi hangulatok töréseiben, elakadásaiban. Ahogyan Fuchs megfogalmazza: „A tudattalan fixációk a személyes potenciális tér azon korlátozottságaiban mutatkoznak meg, amelyeket egy implicit módon állandóan jelen lévő múlt hoz létre, egy olyan múlt, amely nem engedi meg a részvételt a jelen élet folyamatában.”³² A tudattalan elakadások tehát nem elrejtőznek, hanem sajátos vakfoltokként, a megélt tér és a kapcsolati minták torzulásiként manifesztálódnak. Ugyanakkor mind szimbolikusan, mind a közvetlen tapasztalásban is jelenlévővé válhatnak neurotikus vagy pszichoszomatikus tünetek formájában. E tünetek nem pusztán a rossz habitualizáció következményei, mint ahogy a tanuláselmélet feltételezi, de nem is a szubjektumot passzívan, mintegy „kívülről” meghatározó tudattalanból jövő impulzusok eredményei. Hanem sokkal inkább „[...] interkorporális kifejezések – más szavakkal, az interaktív mező jelentéseiből következnek, és ha ezek a jelentések nem lennének evidensek, megérteni és értelmezni kell őket.”³³

A szelfszerveződés sterni elmélete

A testi kifejezés implicit mintázatainak leírásában és a testi szelférzetek fejlődésének és rétegződésének magyarázatában különös jelentőséggel bír Daniel N. Stern szelfelmélete. Stern 1985-ben jelentette meg „A csecsemő személyközi világa”³⁴ című könyvét, amelyben a szelfszerveződés folyamatának, a csecsemő szubjektív élményvilágának rekonstruálására

31 Sigmund Freud: *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse. Gesammelte Werke Band. XV.* Fisher, Frankfurt, 1940, 77 sk. Idézi Fuchs: i. m. 71.

32 Fuchs: i. m. 69.

33 Uo. 80.

34 Stern: *A csecsemő személyközi világa.* i. m.

törekedett. A sterni elmélet korszakalkotó integráció eredménye: fejlődésmodelljében összekapcsolta a pszichoanalitikusok klinikai tudását a fejlődéskutatások eredményeivel. A korábbi pszichoanalitikus elméletek a szubjektív felnőtt élményvilág mélyreható ismeretéből, a felnőtt lélek töréseiből, traumáiból és patológiáiból következettek vissza a csecsemő lelkiállapotaira, s alig foglalkoztak a valós csecsemővel. A fejlődéskutatókat viszont nem érdekelték a csecsemő szubjektív élményei, hanem csak a látható, mérhető teljesítményei, viselkedésmódjai. Stern azonban – egyaránt támaszkodva a fejlődéskutatók eredményeire és a pszichoanalitikusok mélyreható klinikai tapasztalataira is – megpróbálta rekonstruálni a rekonstruálhatatlant: vajon hogyan éli át a csecsemő önérzékelésének kibontakozását? A szelfpszichológiai hagyományokhoz híven, és meglepő összhangban a fenomenológiai gondolkodással, arra kérdezett rá: miképpen lehet elgondolni a szelf korai fejlődésének szubjektív értelmét?

A Stern előtti pszichoanalitikus iskolák vagy a későbbi idősokra jellemző szimbolizációs aktivitást vetítették vissza az élet első másfél évére, vagy pedig egyszerűen elvetették a beszéd előtti szubjektív élet egész témakörét. Sternnek azonban az az alapfeltevése, hogy egyes, alapvetően testi, vitális, a felnőtt számára sem ismeretlen önérzékelések már jóval a nyelv és a szimbolizációs kapacitás kiépülése előtt is működnek. Stern háromféle, kifejezetten testi szelférzetet ír le: a *bontakozó*, a *mag-szintű* és a *szubjektív* szelférzetet. Ezeket követi a szimbolizációhoz kötött, verbális szelférzet kialakulása. A testi szelférzetek változatos minőségei fennmaradnak, s továbbalakulnak egész életünkben, koegzisztálva a felnőttkorban uralkodó verbális szelférzettel.

A sterni modell szerint minden alkotói folyamat kezdeti fázisában jelen van a *bontakozó szelférzet* – az a lelki terület, amely az önérzékelés legarchaikusabb tartománya.³⁵ A bontakozó (emerging) szelférzet az újszülött legkorábbi önérzékelése (0-2 hó), amely a folyamatosan integrálódó elemi testérzetekben szerveződik, és az észlelés eredendő amodális komplexitásában gyökeredzik: abban az igazolhatóan veleszületett képességben, hogy a csecsemő eleve integráltan érzékeli a különböző érzéki modalitásokban megjelenő tapasztalati egységeket. A korábbi pszichoanalitikus elméletek azt gondolták, hogy az újszülött első önélménye kaotikus, dezintegrált a felnőttéhez képest. Stern ezt vitatja: szerinte az újszülött nem káoszt él át, hanem a kibontakozó szerveződés folyamatát, s e szerveződésben akár elragadó világosságot találhat. Hisz a differenciálatlan állapot nem érzékelhető csak egy tagolódás felől: a káoszérzet feltételezése visszavetítés. A bontakozó szelférzet olyan

egységbe szerveződő hálózatok élménye, amelyet még nem fog össze egyetlen szervező szubjektív perspektíva, de egybetart az érzékek eredeti intermodális integráltsága. A gyermek multimodális észlelésének és mozgásának sajátos stílusa kezdettől érzéki egységet képez, és elkülönülően van mások, s a külvilág változásainak sajátos stílusától. A „szelfmag” és a „másmag” mind világosabb megkülönböztetése ezen időszak végére szilárdul meg: e differenciálódásban kulcsszerepet játszik a csecsemő-gondozó folyamatos vitális hangolódása. E folyamatosan zajló vitális kommunikációban érezhetővé válik önmaga és a másik mozgásának és észlelésének egységes, de eltérő időszerkezete, ritmusa, sajátos stílusa, s a szoros hangolódás folyamatában elkülönül az önérzékelés és az idegentapasztás magja.

Az alakuló szerveződés e globális, mélyen személyes világa az emberi szubjektivitás alapvető tartománya: egész életünkben fennmaradó, a tudatos reflexiót megelőző érzéki viszonyulásmód. Olyan élménymátrix gyanánt működik, amelyből később majd gondolatok, észlelt formák, meghatározható cselekedetek és szavakba önthető érzelmek keletkeznek. Az események folyamatos érzelmi értékelésének, az alkotó ötleteknek a forrása. Ez az élménytartomány minden további sorsdöntő változásnál tevékeny marad.

Azok az önérzékelések, amelyek majd később alakulnak ki, ezen testi bontakozások élményminőségeire épülnek. Az élet második és hetedik hónapja közötti időszakban a csecsemő már képes önmaga és a másik egyértelműen megkülönböztetett és integrált érzékelésére. Ez a sterni sémában a *magszintű szelféretet*, illetve a magszintű kommunikáció ideje.³⁶ Ebben az időszakban a csecsemő már világosan érzi önnön élményeinek, saját lényének összeforrott, testi és affektív egységét, saját akarátát és hatóerejét, s ez az egység a változó tapasztalatok történetének folyamatában is fennmarad. Mind a bontakozó, mind a magszintű szelféretet fejlődésének időszakában, vagyis az élet bő első fél évében a primordiális testi kifejeződések és interkorporális összehangolódások uralják a csecsemő élményvilágát.

Ehhez képest nyit meg új perspektívát a 8-15 hónap között tartó időszak, amelyet Stern szerint már az úgynevezett *szubjektív viszonyulás* ural.³⁷ A gondozóval való soha nem tökéletes hangolódásban a csecsemő mindinkább érzékelné képes a másik és az önnön szempontja közötti radikális különbséget. Ez az az időszak, amikor a csecsemő a primordiális testi kifejeződések mögött rejlő szubjektív perspektívát mind önmagában, mind a másokban felfedezi. Már nem csak közvetlen, vitális

36 Uo. 80–137.

37 Uo. 138–274.

hangolódásra képes: a közvetlen testi megnyilvánulások mögötti szándékok és affektusok működését is feltételezi. Feltűnik például a szándékpercepció: a kilenc hónapos babák nem az anya ujjára néznek, hanem arra a tárgyra, amit az anya mutat, s megerősítés végett visszaneznek az anyára. A viszonyulások és kifejeződések természete drámaian kitágul. A vitális mellett megjelenik az affektív összehangolódás: a csecsemő nem csak közvetlenül rezonál a másakra, hanem annak testi utalásai alapján szándékait, szubjektív állapotait is figyeli, befolyásolja. A csecsemő maga is képes kifejezni vagy elrejteni saját állapotait. Tehát kifejező, kifejezés és kifejezett elkezdi elválni egymástól. Mivel itt épül ki a szubjektív perspektíva, kifejezett szubjektumköziségről, interszubjektivitásról is innentől érdemes beszélni. Azonban még e szubjektív/interszubjektív szelféret sem verbalizált, hanem alapvetően testérzetekben szerveződő viszonyulás, amelyben a figyelem gyújtópontja a közvetlen testi hangolódásról a szelf és a másik közötti mélyen személyes élmény megosztására, egymás szubjektív tapasztalásának befolyásolására tevődik át.

A szubjektív szelféret kialakulása részleges kihúzóást jelent a primordiális testi közvetlenségből – a testi kifejezések többdimenziósak lesznek, szubjektív távlatok hordozói. E viszonyt is jellemezni fogja ugyan a primordiális testi viszonyulás korábbi stílusa, de új perspektívába kerül, átszíneződik, átértékelődik. Ennek hiánya patológikus következményekkel jár. Jó példa erre egy paranoid skizofrén anya túlzott gondoskodása, szélsőséges azonosulása kislányával. A Stern által leírt esetben az anya tökéletesen hangolódott gyermekére a primér testérzetek szintjén, de a másik érzékelésének szinte teljes hiányát mutatta a szubjektív viszonyulás szintjén. A baba engedékenyen követte az anya irányulását: mint ha tökéletes harmónia lenne köztük. Az anya részlegesen kapcsolatban volt a babával, de a gyermek testi viselkedésén keresztül nem érzékelte annak önállósuló szubjektív igényeit. A kórházi stáb úgy döntött, részlegesen külön kell őket választani, mert különben a gyermek anyjához hasonlóan kozmikus magányba kerül: idősebb korában majd nem érti: mi zajlik más emberek között, hiszen a primér testérzéseket mélyebb dimenzióba helyező szubjektív – interszubjektív élményvilágról nem szerez tapasztalatokat.³⁸ Az egészséges felnőtt testi kommunikációban a különböző testi szelférzetek a szituációk és kapcsolódások mentén szabadon váltakoznak: hol a bontakozó élmény varázslata, hol a szoros rezonancia, hol a szándékészlelés kerül előtérbe. A paranoid-skizofrén anya érzi ugyan gyermeke primordiális közelségét, de nem érzi a testérzetek mentén megnyíló szubjektív távlatot: nyilván, mert maga sem képes saját, független szubjektív élményeinek megfelelő körvonalazására.

38 Uo. 217.

A fenti eset kiválóan megmutatja, hogy a preszimbolikus testi kifejezés maga is többretegű. Egyrészt a maga közvetlenségében kifejezi a kifejezőt. Másrészt azonban utal olyan közvetlenül meg nem jelenő szándékokra, szubjektív távlatokra, melyek a preszimbolikus testi tapasztalás mögött is érezhetővé teszik a kifejező közvetlenül meg nem jelenő szubjektív valóságát.

Érdemes felfigyelni arra, hogy a primordiális testi viselkedés és kifejezés hasonló kettőssége jelent meg Husserl *V. Karteziánus elmékedésében*,³⁹ s az erre épülő széles körű fenomenológiai irodalomban. Husserl szerint a testi viselkedések spontán illeszkedése egyrészt primordiálisan megnyilvánít minket egymásnak, másrészt utal a közvetlenül meg nem nyilvánulóra is. Mind Husserl, mind Merleau-Ponty azt gondolta, hogy a primordiális testi tapasztalat ezen kettős, ambiguus természetének elemzése szabadíthat meg a szolipszizmus illúziójától, csakúgy, mint a karteziánus dualizmus maradványától. A testtapasztalat eredeti spontaneitása megnyilvánítja a másikkal való tagadhatatlan összességét, ugyanakkor érzékelhetővé teszi a másik redukálhatatlan transzcendenciáját. Megnyilvánítja a testet közvetlenül, mint alanyt (Leib), megmutatja a maga közvetített mivoltában, mint tárgyat (Körper), s kifejezi a testtapasztalat kettős természetét, eredeti ambiguitását is. A test nem pusztán tárgy szemben a tudat alanyiságával, hanem önmagának eleveenségében eredendően alanya és tárgya önérzékelésének, s mások érzékelésének – a tudatos reflexiót megelőzően.

Sternnél, mint láttuk, a testtapasztalat eredeti kettőssége a szelfszerveződés genetikus folyamatában válik megragadhatóvá. A testi kifejezés további perspektíváit nyitják meg a második év új fejleményei: tizenöt hónapos kor körül megjelenik a *verbális önérzékelés*, s vele együtt önmagunk objektív szemlélete, a szimbolikus játék és a beszéd képessége.⁴⁰ A nyelv óriásira növeli képességünket a valóság megragadására, ugyanakkor erőszakosan kettéválasztja a tapasztalást: ahogy megéljük, és ahogy szavakba foglaljuk. A verbalitás darabokra töri az érzéki élmény viszonylagos egészlegességét: a töredezetté váló élményvilágot a szimbólumok és a nyelv világa kódolja újra. Ez az újrakódolás komoly veszteségekkel jár a primordiális testi tapasztalatok tekintetében, ugyanakkor hatalmas távlatokat nyit a tapasztalatok és szándékok szimbolikus, nyelvi megoszthatóságának területén.

Lehetővé válik a saját test szimbolikus használata, a másik testi kifejezése mögött pedig már nem csak annak közvetlen szubjektív perspektívája, de gondolatok és jelentések szinte beláthatatlan

39 Husserl: i. m.

40 Stern: *A csecsemő személyközi világa*. i. m. 175–196.

gazdagsága sejlik fel. Ugyanezt a dimenzióváltást írja le Merleau-Ponty a következő szavakkal: „[...] a torok összehúzódása, a levegőnek a nyelv és a fogak közötti sziszegő kibocsátása, testünk használatának egy bizonyos módja hirtelen *metaforikus* értelemmel ruházódik fel és jelent valamit, rajtunk túl. Ez nem inkább, és nem kevésbé csodálatos, mint a szerelem felbukkanása a vágyban, vagy a gesztusé az élet kezdetének koordinálatlan mozgásaiban.”⁴¹

A szelfszerveződés sterni elmélete szerint a szelffejlődés a primordiális testi önérzékelések és kifejeződések differenciálódásával indul, s a fejlődés folyamata együtt jár a közvetlen testi jelenvalóságból való részleges visszahúzóddással, illetve e testi kifejeződés egyfajta redukálásával. A kezdeteknél, a bontakozó és a magself szintjén az önérzékelés és a másikkal való kapcsolat kimerül a testi érzetek és kifejeződések közvetlenségében. A szubjektív szelféret már sajátos távlatot ad a primordiális testi kifejezésnek: nem csak a maga közvetlenségében, hanem szubjektív állapotok, szándékok kifejezőjeként, kissé tárgyiasítva érzékeli azt; így némi távolságból szemléli, értékeli és átértékeli a testi kifejezés jelenségeit. Még inkább igaz ez verbális szelféretre, amely tovább távolodik a primordiális kifejeződés spontaneitásától. A szimbolikus-verbális univerzumban a testi kifejezőmód részben háttérbe szorul, részben reflexió tárgya lesz, instrumentalizálódik. De éppen ez a tárgyiasító, instrumentalizáló jelleg teszi lehetővé, hogy a test a komplexebb kifejezés eszköze is lehessen, hogy szimbolikus módon adjon hírt önmagán túli jelentésekről. Mindazonáltal a beszéd, a verbális szelféret létrejöttével beállt fordulat nem jelenti a korai testi önérzékelések eltűnését. A bontakozó, a magself, és a szubjektív tartományok implicit módon beépülnek a tapasztalatba, koegzisztálnak és továbbalakulnak egész életünkben. Megtermékenyítik, formálják a rájuk épült verbális szelféretet, miközben a szimbolikus tartomány eseményei, jelenségei is visszahatnak a preszimbolikus testi szelféretre. A szelfszerveződés sterni elmélete megerősíti a fenomenológiai elemzéseket a testi tapasztalás ambiguitásáról: a felnőtt testélmény állandó fluktuáció az alanyi-tárgyi, preszimbolikus-szimbolikus létmódok között. Ugyanakkor genetikusan, a pszichogenezis folyamatába helyezve is kibontja a különböző testi szelféret formálódását, ezáltal érthetőbbé téve a testi kifejezés különböző jelentésrétegeit.

41 Merleau-Ponty: *Az észlelés fenomenológiája*. 218.

A testi kifejezés rétegei

A fentiekben vázoltuk a testi kifejezés különböző formáit Husserl, Merleau-Ponty, Freud és Stern gondolatai alapján. A tanulmány elején megkülönböztettük a testi kifejezés tudatos szimbolikus, tudattalan szimbolikus és preszimbolikus-primordiális szintjeit. Stern nyomán láthatóvá vált, hogy a preszimbolikus testi kifejezést magát is differenciálni kell: meg kell különböztetnünk a közvetlen primordiális testi kifejezést és a szubjektív távlatra utaló primordiális testi kifejezést, mint jól elkülöníthető szelférzeteket.

Ezen a ponton – megpróbálva az eddigieket integrálni – újra fel kell tennünk a kérdést, hogy mi mindent fejez ki a testi kifejezés?

A preszimbolikus primordiális testi kifejezés forrásvidéke, elemi bontakozása minden további kifejezésnek. Kifejezi a megmutatkozót magát a maga közvetlen eleveenségében, egzisztenciájának elemi minőségében, világolétének sajátos egzisztenciális stílusában. Megnyilvánítja a kifejeződők között működő spontán koegzisztenciát, interkorporális rezonanciát Ezen a szinten tartózkodva nem kérdés, hogy kapcsolatba kerülhetünk-e másokkal. A kérdés inkább az, hogy képesek vagyunk-e átmenetileg felfüggeszteni ezt a csendben, implicit módon alakuló interkorporális rezonanciát, primordiális testi közvetlenséget.

A szelfszerveződés, s általában a testi élményszerveződés folyamata a közvetlen testi hangolódás töretlenségéből való kimozduláson keresztül hozza létre a testi kifejezés második rétegét: a preszimbolikus szubjektív testi kifejezést. A különböző alanyok primordiális testi viselkedésének illeszkedése, hangolódása szoros lehet ugyan, de soha nem lehet tökéletes: a mindenkor jelenlévő diszharmonia preszimbolikus, testi módon ad hírt a másik szubjektum működéséről. A másik transzcendenciája, a saját szubjektív távlat és a másik szubjektív távlat redukálhatatlan különbsége érzéki szinten átélhető. E szubjektív távlat közvetített jellege azonban megteremti a kifejeződő szubjektum bizonyos függetlenségét a kifejezéstől: képes megmutatkozni és meg nem mutatkozni is. S nem csak mások szubjektív perspektíváját nem áll módunkban tökéletesen elsajátítani, de olykor saját igényeink, irányulásaink artikulálódása is elakadhat. Ilyenkor a testi kifejezés közvetetté válik: az elakadások a személyes potenciális tér torzulásaiban, a kapcsolati mintázatok, mindennapi hangulatok töréseiben, pszichoszomatikus tünetekben implicit és szimbolikus módokon is megjelenhetnek.

A tudattalan szimbolikus testi kifejezés tudattalan szimbolikus módokon nyilvánítja meg azokat az elfojtott szubjektív tartalmakat, amelyek a személyközi viszonyokba való beágyazottság törései és erővonalai

nyomán keletkeznek, s a kifejező számára nem vállalhatóak. Mivel nem csak a preverbális szelférzetek táplálják a verbális tartományt, de a szimbolikus-verbális struktúrák is behatolnak a testérzetek és kifejeződések világába, a test tudattalan szimbolikus kifejeződések közegeként is működik. A testi tünet ilyenkor az interszubjektív, társadalmi-kulturális jelentések szövődékébe való tudattalan beágyazottságában mutatja meg a megmutatkozót, olyan jelentést is elárulva, amit a megmutatkozó nem ural, nem birtokol, de önkéntelen kifejeződésemben másoknak kommunikál. Példa erre a hisztériás tünetek gyakorisága a Freud korabeli Bécsben: számos nő jelenítette meg szimbolikus testi tünetek formájában a kor kultúrájának női identitást érintő feloldatlan ambivalenciáit.⁴²

Számos esetben nagyon nehéz, néha nem is lehetséges megkülönböztetni egymástól az implicit testi kifejezéseket és a tudattalan szimbolikus testi megnyilvánulásokat, e kettő oly szorosan összefonódik. De mindkettőre igaz az, hogy mások közelségében, megértő tekintetében nyerhetnek értelmet, mások figyelmében, egy személyközi térben kaphatnak jelentést.

A testi kifejezés negyedik típusa a tudatos szimbolikus testi kifejezés, mely során a kifejező saját testét direkt módon jelzésként használja. Mintegy felöltözteti a testet a kultúra szimbolikus jelentéseivel, átmenetileg háttérbe szorítva, instrumentalizálva, illetve szabályozva a test folyamatosan kifejeződő primordiális, egzisztenciális közvetlenségét. A testi kifejezés rétegei egyszerre és egymásba fonódva hatják át a tapasztalatot, a psziché a különböző szelférzetek közötti mozgásában eleven. A primordiális és tudattalan testi kifejeződések spontán működésének nagymértékben ki vagyunk téve, ugyanakkor bizonyos szabadsággal is rendelkezünk e tapasztalati rétegek és szelférzetek közötti váltásokat illetően. E váltások folyamatában megtapasztalhatjuk, hogy mindegyik szelférzethez a tapasztalás másféle evidenciái kötődnek: a primordiális testi tapasztaláshoz a közvetlen vitális tapasztalat és az interkorporális koegzisztencia evidenciája, a szubjektív szinthez a testi tapasztalás szubjektív mélységeket is kifejező távlatossága, s a verbális szinthez a szimbolikus-kategorikus gondolkodás és a testérzetektől relatíve függetleníthető öntudat evidenciája kapcsolódik. Ugyanakkor, a szelférzetek közötti mozgás más-és más tapasztalatra tesz érzéketlenné, úgymond máshová csúszik „vakfoltunk”. Primordiális szinten érződik az interkorporális összeszövődés evidenciája, a másik közelsége, de nem érződik személyességének redukálhatatlan transzcendenciája.⁴³ A szubjektív preszimbolikus szelférzet szintjén érződik ugyan a saját

42 Csabai – Erős: i. m. 49–92.

43 Merleau-Ponty: *Az észlelés fenomenológiája*. 384.

illetve idegen szubjektum transzcendenciája, de már lazábbá, bizonytalanabbá válik az interkorporális összeszövődés élménye. S ez fokozottan igaz lesz a verbális reflexió testi élményekből kijebb húzódo világában, ahol az öntudat magányos evidenciájából kipillantva átmenetileg kétségbe vonhatóknak tűnik az interkorporális-interszubjektív összeszövődés egész univerzuma. E tapasztalati divergenciák és antagonizmusok azzal magyarázhatóak, hogy a szubjektum nem önmagába zárt, töretlen egység,⁴⁴ hanem már a testi tapasztalás és kifejezés szintjén is szubjektív élményszintek sokaságára hasad szét. Azonban a különböző önérzékelések mindig egymásra épülve, egymásból táplálkozva működnek. Ahogy Merleau-Ponty megfogalmazza a megélt szolipszizmus jelenségét magyarázva: „létből csak létbe” menekülhetünk, egyik állapotot a másikkal szemben választjuk, „s így mindegyiket állítjuk”.⁴⁵ Mindenesetre a testi tapasztalás és kifejezés rétegeit elemző fenomenológiai gondolkodásnak reflektálnia kell e pozícióváltások folyamatára.

44 Tengelyi László: Fenomenológia mint első filozófia. *Világosság*. 2008/3-4, 57.

45 Merleau-Ponty: *Az észlelés fenomenológiája*. i. m. 389.